

В. ЗАХАРЧЕНКО

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І «ОСЬОВИЙ ЧАС» ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

Будь-які економічні системи формуються і змінюються у ході розвитку суспільства, його матеріальної, духовної та організаційної культури. Зрозуміти внутрішні закономірності цього процесу допомагає його аналіз у контексті основних підходів до періодизації суспільно-економічного розвитку — цивілізаційного та формаційного.

Коли йдеться про періодизацію розвитку суспільства, сучасні дослідники вдаються переважно до *цивілізаційного підходу*. З позицій синергетичної парадигми саме він є адекватним внутрішній логіці соціально-економічного розвитку. Це пов'язано з тим, що такий підхід спирається одразу на три базові принципи періодизації — стадійності (послідовності етапів розвитку), полілінійності (паралельного розвитку різних способів виробництва) та цивілізаційної унікальності. Причому останній принцип провідний, оскільки визначає загальну структуру людства.

Всього в історії людства англійський історик А. Тойнбі виділив 21 локальну цивілізацію (14 з них уже мертві)¹. У своєму розвитку вони долають фази зародження, росту, розквіту, надлому, старіння і розпаду. Причому їхня еволюція відбувається під впливом не тільки внутрішніх, а й зовнішніх факторів (природного середовища, тиску з боку сусідів тощо). З погляду синергетики перехідні етапи між цивілізаціями кожної наступної серії (за термінологією А. Тойнбі) можна розглядати як біфуркації цивілізаційного процесу.

Найпомітнішою біфуркацією (розломом) цивілізаційного процесу став, за К. Ясперсом, так званий *осьовий час*. Це період між 800 і 200 роками до н. е., коли з'явилася людина сучасного типу і на основі формування світових релігій відбулося «одухотворення буття». В результаті виникли локальні цивілізації другої серії — греко-римська, іудейська, іранська, індійська, китайська. Лідерами серед них були цивілізації Сходу — Китаю та Індії. А всі величні цивілізації першої серії — вавилонська, єгипетська, індійська, китайська та ін. продовжували існувати лише у тих своїх елементах, які ввійшли до осьового часу і були сприйняті цивілізаціями другої серії².

У середні віки у Західній Європі утворилася *Західнохристиянська* цивілізація, яка за часів Ренесансу (близько 1500 р.) трансформувалася у *Новоєвропейську*. Так відбувся перехід від ранньокласової до станово-класової (феодальної) системи суспільних відносин. Щоправда, під кінець існування другої серії цивілізацій (1750 р.) Новоєвропейській ще не належала першість у промисловому розвитку. За підрахунками П. Кеннеді, на Західну Європу в той час припадало лише 18% світового промислового виробництва, тоді як на Китай та Індію — відповідно 32,8 і 24,5%. Проте поступово центр економічного і промислового зростання почав переміщуватись у Західну Європу. Серед західноєвропейських країн лідерство спочатку захопила Франція: їй належало 4% світового промислового виробництва. Частка ж Великої Британії становила лише 1,9%. Порівняно невеликою була й частка Росії (до складу якої тоді входила і більша частина України) — 5%³.

Промислова революція зумовила стрімку перебудову світового цивілізаційного простору, внаслідок чого з'явилися локальні цивілізації третьої серії. Зокрема, з кінця XVIII ст. почала формуватися *Новоєвропейсько-Північноатлантична (західна)* цивілізація, яка базувалася на досягненнях науки і техніки та індустріальному громадянському суспільстві, або капіталізмі.

Її становлення відбулося в історично короткий період — за одне століття. Якщо у 1800 р. Західній Європі та США належало тільки 23,3% світового промислового виробництва, то наприкінці століття — 76,8%. До того ж західна цивілізація підкорила собі більшу частину планети й зруйнувала економічну могутність східних цивілізацій. Протягом XIX ст. частка Індії у світовому промисловому виробництві знизилася в 11,6 раза, а Китаю — у 5,4 раза. Тільки православно-християнська цивілізація зуміла протистояти західній і підвищила свою частку у світовому промисловому виробництві з 5,5 до 8,8%.

Лідерство серед країн перейшло до Великої Британії. Лише наприкінці XIX ст. вона поступилася ним США, а на початку XX ст. — ще й Німеччині. Але всі ці зміни країн-лідерів відбувалися в рамках однієї (західної) цивілізації.

У XX ст. західна цивілізація зберегла свою економічну й промислову могутність. Однак у першій його половині західному диктату кинула виклик православна цивілізація (на чолі з СРСР), а в другій — японська і мусульманська. Зокрема, частка останньої у світовому економічному продукті зросла у 3,4 раза. Стрімко набирає темпів і китайська цивілізація. За прогнозами, до 2030 р. Китай стане першою державою світу за обсягом ВВП, обігнавши США. Японська цивілізація, здійснивши економічний стрибок у 50—60-і роки, зазнала стагнації у 90-і роки, але залишається другою за економічним і промисловим потенціалом. На межі катастрофи перебуває православна цивілізація.

Якщо А. Тойнбі виділяв усього п'ять локальних цивілізацій третьої серії — західну, православну, ісламську, індуїстську та далекосхідну, то американський політолог С. Хантингтон налічує їх вісім: шість за релігійною ознакою — християнсько-католицьку (західну), християнсько-православну, ісламську, індуїстську, конфуціанську і японську та дві за географічною ознакою — африканську і латиноамериканську. Але на початку третього тисячоліття є всі підстави говорити про формування цивілізацій четвертої серії. Новий цивілізаційний розлом робить можливим поділ західної цивілізації на західноєвропейську (материнську) і північноамериканську (дочірню) цивілізації. Не виключається і відокремлення від неї дочірньої цивілізації на чолі з Австралією ⁴.

Традиційно локальні цивілізації розглядалися як культурно-релігійні утворення. Ф. Бродель проаналізував їх з позицій матеріальної культури: з одного боку, як замкнений *світ-економіку*, а з другого — як частину світової економіки ⁵. Це дало йому змогу з цивілізаційних позицій окреслити періоди лідируючої ролі *світових країн*, а також розвинути відоме положення К. Маркса, що промислово більш розвинена країна демонструє менш розвиненій картину її майбутнього.

Ф. Бродель, зокрема, обґрунтував ієрархічний поділ світу-економіки за рівнем економічного розвитку країн: на країни центру, напівпериферії та периферії. У сучасних умовах такий поділ доцільно поширити на світову економіку в цілому. Крім того, в умовах ринкових трансформацій виникла необхідність виділити ще одну — проміжну (між напівпериферією та периферією) групу постсоціалістичних країн.

Зрозуміло, зміна лідерів зумовлює переорієнтацію системи територіального поділу праці з одних транспортних шляхів на інші. Так, занепад у XII ст. Київської Русі (під тиском

монголо-татарських орд) призвів до переорієнтації товаропотоків з Дніпра (шлях «з варяг у греки») на Віслу. Зміцнення у XV ст. (внаслідок Великих географічних відкриттів) Іспанії, а в XVII ст. (після військових перемог над Іспанією) — Англії сприяло переміщенню основних транспортних шляхів із Середземномор'я до Атлантики. Відповідно змінилася й система постачальницько-збутових зв'язків, насамперед у міжнародних промислово-територіальних системах (ПТС). Щось подібне сталося і після розпаду СРСР, коли система зв'язків ПТС України переорієнтовується з колишньої метрополії на інші центри економічної й політичної сили.

Теорія локальних цивілізацій, хоча й розкриває глибинні механізми суспільно-економічного розвитку, але все ж не враховує достатньою мірою наступність між матеріальними цивілізаціями. Тому, переходячи від горизонтального до вертикального зрізу класифікації цивілізацій, доцільно простежити вплив на формування ПТС ще й **світових цивілізацій**, які характеризують рух (еволюцію) суспільства від одного ступеня господарської зрілості до іншого, вищого.

Періодизацію світових цивілізацій можна вести від часу виходу книги Л. Моргана «Стародавнє суспільство» (1877), в якій він виділив три великі етапи в історії людства: дикість (присвоєння готових продуктів природи), варварство (розвиток тваринництва і землеробства) та цивілізацію (розвиток промисловості). Ідеї Моргана підхопив Ф. Енгельс, а в новітню епоху теорію світових цивілізацій розвивали Р. Арон, Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, О. Тоффлер, В.І. Відяпін, Г.П. Журавльова, А.М. Ковальов, Ю.В. Яковець, А.С. Гальчинський, А.С. Філіпенко, А.А. Чухно та ін.

За В.І. Відяпіним і Г.П. Журавльовою, послідовно змінювали одна одну, частково накладаючись, сім таких цивілізацій: неолітична (з VII ст. до н. е.); східноробовласницька (з IV ст. до н. е.); антична (з I ст. до н. е., залізна доба); ранньофеодальна (з початку н. е.); передіндустріальна (з XII ст.); індустріальна (з кінця XVIII ст.); постіндустріальна (з кінця XX ст.)⁶.

Серед суспільно-економічних трансформацій видатне місце належить переходу від традиційної (аграрної) до індустріальної цивілізації. Трапилося це два століття тому у Західній Європі, де зіткнулися й вступили у взаємодію кілька соціальних феноменів — антична наука, раціональне римське право та відтворювальний спосіб ведення сільського господарства. Соціокультурним фактором, який дав змогу синтезувати всі ці феномени, став протестантизм⁷. Саме останній створив світоглядні передумови для використання в економіці досягнень науки, і навпаки. Внаслідок цього в Європі склалося індустріальне суспільство.

Не менш вагомим має стати перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства, що розпочався у 90-х роках минулого століття. Його вивченню присвячені фундаментальні праці Р. Арона, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, П. Дракера, Е. Масуди, П. Сорокіна, О. Тоффлера, А. Турена, Л. Туроу та ін.

За О. Тоффлером, постіндустріальне суспільство відрізняється від індустріального префіксом «де», який додається до таких головних рис суспільства, як концентрація, маси́зація, етатизація тощо⁸. На думку більшості дослідників, перехід до постіндустріального суспільства полегшить розв'язання глобальних проблем, з якими неможливо впоратися на державному рівні через відсутність єдиних «правил гри». Вивільниться також творчий потенціал людини, вона перетвориться з «гвинтика» до системи машин на всебічно розвинену особистість.

Постіндустріальна трансформація породжує також і перехідні (квазіпостіндустріальні) суспільства, як, наприклад, в Україні. Причиною їх «зупинки на півдорозі» є те, що вони не мають необхідних внутрішніх передумов для переходу до постіндустріального суспільства. Слід враховувати й те, що посилюється процес «замикання» постіндустріального світу, який стає дедалі більш самодостатнім, тоді як залежність від нього індустріальних країн зростає⁹. Цим, напевно, пояснюється та ситуація, що в Україні практично не формуються ПТС віртуального типу, які базуються на гнучких виробництвах та інформаційних технологіях управління.

Найбільш динамічними цивілізації стають під час визначних історичних подій. В історії України К. Воблий виділив чотири *історичні віхи*, які можна розглядати і як рубікони економічного (у тому числі й промислового) розвитку¹⁰. Перша — це утворення у IX ст. могутньої Київської Русі з економічним (транспортним) коридором «із варяг у греки». Другою такою подією стала Люблінська унія (1569 р.), після якої Волинь і Правобережжя України ввійшли до складу Речі Посполитої, включившись у систему західноєвропейських економічних зв'язків (через Віслу і Балтику та суходільні шляхи до Німеччини). Третя подія — приєднання Лівобережжя і Східної України до Російської держави (1654 р.), яке викликало інтенсивне заселення й економічний розвиток цих земель та зумовило їх вихід до Чорного моря («чумацький шлях» та ін.). Четверта подія пов'язана з відміною кріпосного права у Російській імперії (1861 р.), що дало поштовх розвитку капіталістичних відносин, а разом і територіальному поділу праці та розвитку заморської торгівлі цукром, вугіллям та іншими товарами. Це спричинило не тільки індустріальний розвиток українських земель, а й формування значних за масштабами спеціалізованих промислових районів.

У XX ст. найбільше на промисловий розвиток Україні, як і багатьох інших країн, вплинули світові війни. І це закономірно, бо будь-яка серйозна і тривала війна неминуче супроводжується величезними економічними потрясіннями, які через взаємозв'язаність частин світу стають потрясіннями всесвітніми. Так, Друга світова війна спричинила переміщення в Україні не лише окремих підприємств (з відповідним переформуванням елементарних і багатостадійних ПТС), а й цілих промислових районів і навіть їх руйнування. Зокрема, функції Донецько-Придніпровського промислового району, особливо під час Другої світової війни, перебрав на себе Уральський промисловий район. Створення незалежної Української держави матиме не тільки доленосне значення для українського народу, а й сприятиме налагодженню завершених виробничо-технологічних циклів.

З цивілізаційними розломами та установками пов'язана більшість суспільно-економічних трансформацій. Тому цивілізаційний підхід лежить в основі цілого ряду історико-економічних теорій: стадій економічного зростання (У. Ростоу), відсталості (А. Гершенкрон), сучасного економічного зростання (С. Кузнець), інституційних змін (Д. Норт), еволюції індустріальної культури (А. Чандлер) тощо.

Американський економіст і соціолог У. Ростоу у 1961 р. виділив *п'ять стадій суспільно-економічного розвитку*: традиційне суспільство (стадія, що характеризувалась досить розвиненим аграрним сектором і примітивним ремеслом); перехідне суспільство (на цій стадії, яка розпочалася наприкінці XVII ст., виникли передумови для «злету» у напрямі індустріального суспільства; «злет» (стадія, яка збігається з промисловим переворотом); індустріальне суспільство (період невпинного індустріального прогресу, що тривав 60 років); суспільство масового споживання (масове виробництво складних промислових товарів, до якого США йшли приблизно 100 років). Кожна з цих стадій специфічно

впливала на формування ПТС, але найбільші зміни властиві для стадії «злету», коли сформувалися системи на базі машинного виробництва.

Кардинальні зміни («злети») у промисловому розвитку зумовлюються **промисловими революціями**. Перша така революція (1764—1872 рр.) означала перехід від ручної праці до машинного виробництва на основі енергії вугілля й пари. Друга промислова революція (1873—1973 рр.) забезпечила повний перехід до машинного виробництва на основі електрики та нафти. Нарешті, третя промислова революція (з 1973 р.) означає поступовий перехід до автоматизованого і комп'ютеризованого виробництва на основі нових джерел енергії (зокрема атомної). Ключовими факторами цієї науково-технічної революції є мікропроцесори і гена інженерія. Характерно, що в умовах НТР економічний розвиток підпорядковується закону пріоритету науки над технологією, а технології — над промисловістю ¹¹.

Отже, промислові революції можна розглядати як інноваційні точки біфуркації у розвитку промисловості та формуванні ПТС. Так, без комп'ютеризації й подальшого розвитку інформаційних мереж в Україні неможливо створити ПТС на основі електронної комерції.

Вже давно помічено, що біфуркації у розвитку промисловості породжують циклічні коливання. Ще в 1894 р. український учений М. Туган-Барановський виявив промислові цикли, які породжуються періодичним нагромадженням позичкового капіталу. Згодом А. Шпітгофф довів, що «працювати» позичковий капітал починає лише під тиском наукових винаходів і технологічних змін. Й. Шумпетер у 1912 р. виділив **цикли індустріального розвитку**, а в 1939 р. теоретично обґрунтував механізми впливу інновацій та підприємницької активності на циклічний розвиток промисловості ¹².

Кожний цикл індустріального розвитку Й. Шумпетер визначає за специфічним поєднанням ключових інноваційних факторів і новітніх (пріоритетних) галузей, які, об'єднуючись у міжгалузеві технологічні ланцюги (від виробництва сировини — до кінцевого споживання), утворюють відповідні технологічні уклади.

У передмові до четвертого видання цієї книги Й. Шумпетер підкреслив тісний зв'язок теорії індустріальних циклів з *теорією «довгих хвиль» економічного розвитку* М. Кондратьєва: «Довгі хвилі» Кондратьєва... настільки вдало вписуються у схему (циклів індустріального розвитку. — Авт.), що тут немає потреби практично нічого доводити» ¹³. Перша «хвиля», як зазначав Й. Шумпетер, фактично відповідає промисловій революції і пов'язана з широким використанням енергії пари, друга — пари і сталі — розпочалася у 40-х і тривала до 90-х років XIX ст. На зміну їй прийшла третя «хвиля» — електротехнічної, хімічної та автомобільної промисловості. Причому Й. Шумпетер вже у 1934 р. прогнозував прихід четвертої і наступних «хвиль», звернувши увагу на спад третьої «хвилі» у 30-х роках XX ст.

За В.С. Єфремовим ¹⁴, можна виділити п'ять циклів індустріального розвитку (див. таблицю).

Цикли індустріального розвитку			
Номер циклу	Роки	Ключовий фактор	Пріоритетні галузі
Перший	1785—1845	енергія води	текстильна, металургійна

Другий	1846— 1900	енергія пари	сталеливарна, залізничний транспорт
Третій	1901— 1950	електрична і хімічна енергія	електротехнічна, хімічна, автотранспорт
Четвертий	1951— 1990	атомна енергія, мікроелектронні компоненти	авіакосмічна, атомноенергетична, електронна, телекомунікаційна
П'ятий	1991— 2020	інформація	інформаційна

Моменти зміни циклів — це вузлові точки, в яких відбувається синхронізація не тільки технологічно взаємопов'язаних нововведень, а й ритмів ПТС різних рівнів. При цьому зміни у системах певного рівня зумовлюють зміни у системах суміжних рівнів.

Цікаво, що на початку четвертої хвилі Україна (у складі СРСР) ще перебувала серед країн-лідерів (про це свідчить розвиток комп'ютеробудування, авіаційної та ракетної техніки тощо). А вже на початку п'ятої хвилі вона відставала від провідних держав майже на технологічну епоху ¹⁵.

Важливо також підкреслити, що на висхідну фазу «довгих хвиль» Кондратьєва в Україні (як і в Росії) припали найбільші соціальні потрясіння та основні економічні реформи. Так, на третю хвилю припадають реформи Столипіна, Вітте, а також неп, на четверту — реформи Хрущова і Косигіна, на п'яту — ринкові перетворення. Отже, можна виділити відповідні *цикли модернізації економіки* ¹⁶.

Кожен період промислового розвитку, перефразовуючи Маркса, відрізняється від попередніх не тим, що виробляється, а тим, як виробляється. Це означає, що для нього характерні певні форми організації виробництва й *типи підприємств*.

Першою виробничою одиницею промисловості доіндустріальної епохи слід вважати *ремісничу майстерню*, яка з'явилася у Стародавній Греції у VIII—VI ст. до н. е., коли ще не було поділу праці. Але вже у мануфактурі, яка прийшла на зміну їй у XVI ст. спочатку в Італії та Нідерландах, а згодом і в інших країнах, важливу роль починає відігравати спеціалізація виробництва.

З появою *фабрик і заводів*, від часів промислового перевороту в Англії, на перший план виходить концентрація виробництва й капіталу. Зрештою це спричинило появу перших монополістичних об'єднань. А на початку XX ст., уже в універсальних підприємствах та комбінатах, вирішальну роль починає відігравати фордизм і комбінування та кооперування виробництва (в тому числі й територіальне). Це було викликано необхідністю, по-перше, зосередити в «одних руках» (під впливом монополізації виробництва) весь виробничий ланцюг і, по-друге, одержати значну транспортну економію від зближення взаємопов'язаних виробництв. Комбінати створили передумови для появи в 1930-х роках національних корпорацій. З кінця 1950-х років на перший план виходить системна концентрація виробництва й капіталу внаслідок формування *конгломератів (виробничих об'єднань)* на основі горизонтальної інтеграції виробництва і утворення транснаціональних корпорацій.

З переходом від фордизму до тойотизму (90-і роки) у передових країнах, особливо в Японії, активно формуються віртуальні підприємства, або *підприємницькі мережі*,

організовані на основі гнучкого автоматизованого виробництва, логістичних систем та інформаційних технологій управління. Великі підприємницькі мережі дедалі частіше організуються у вигляді віртуальних корпорацій, які можуть поєднувати великі, середні й малі підприємства, а також передбачають гнучке стратегічне управління, децентралізацію власності («перехресне» володіння акціями), електронну комерцію тощо [17](#).

Характерна риса розвитку економіки, насамперед промисловості, — глобалізація, яка означає зростання економічної взаємозалежності країн і регіонів і вихід за національні кордони виробничих і навіть відтворювальних циклів. Уже на другому циклі індустріального розвитку господарські та промислові комплекси багатьох країн переплітаються, інтегруються й утворюють наднаціональні системи. А на четвертому циклі вони, навпаки, стають функціонально залежними від світових систем. Це дало підстави Л.М. Синцерову виділити два **цикли глобальної інтеграції**: перший (*Rex Britannica*) датується 1846—1914 рр., а другий веде відлік від 1946 р. [18](#).

На наш погляд, часовий розрив між цими циклами не зовсім логічний, оскільки процеси глобальної інтеграції безперервні. Ми вважаємо, що в 1914 р. закінчилася лише низхідна позитивна фаза першого циклу й розпочалася його негативна фаза. А повністю перший цикл завершився у роки «великої депресії». Тоді ж і почалася висхідна (спочатку негативна) фаза другого циклу глобальної інтеграції, яка у 1946 р. лише перейшла у позитивну фазу.

Якщо простежити часову ритміку циклів глобальної інтеграції і циклів індустріального розвитку, то очевидною стає їх асинхронність. Кожний наступний цикл індустріального розвитку коротший на 5—10 років, а другий цикл глобальної інтеграції, який ще не завершився, значно довший від першого (рис. 1).

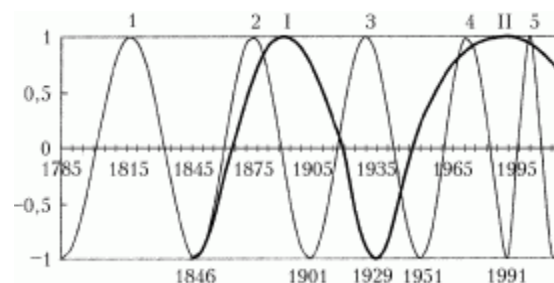

Рис. 1. Взаємодія циклів індустріального розвитку (1—5) та циклів глобальної інтеграції (I, II)

Взаємозв'язок між ними досить очевидний, особливо на етапі зародження світогосподарських зв'язків. Як відомо, перший глобальний інтеграційний цикл спричинив промисловий переворот в Англії (звідси й назва циклу — *Rex Britannica*). Причину ж зародження другого інтеграційного циклу ми бачимо у світовій економічній кризі 1929—1933 рр. Для багатьох країн саме зовнішня торгівля стала локомотивом, який зрушив їх економіку з мертвої точки.

Постіндустріальна епоха дала новий поштовх процесам глобальної інтеграції економіки і насамперед промислового виробництва. Посилилась прозорість національних кордонів для інформації та капіталу, що вилилося, зокрема, у зростання частки транснаціональних корпорацій у світовому валовому продукті.

У ряді випадків може бути виправданим і *формаційний підхід* до аналізу суспільно-економічних змін, хоча він в останнє десятиліття піддається масованій, але не завжди справедливій, критиці. Обґрунтував такий підхід К.-А. Сен-Сімон, а розвинули К. Маркс, Ф. Енгельс, О.О. Богданов та інші.

Основним для К. Маркса був *стадійний принцип* вивчення суспільно-економічного розвитку. Він виділив три *суспільно-економічні формації*: 1) первинну (архаїчну), з первісно-общинним та азійським способами виробництва; 2) вторинну, з приватною власністю в основі (рабство, кріпацтво, капіталізм); 3) комуністичну, яка передбачала ліквідацію приватної власності. За цією схемою у вітчизняній літературі було прийнято виділяти п'ять *способів виробництва*: 1) первісно-общинний; 2) рабовласницький (з IV—III ст. до н. е.); 3) феодальний (з V ст. н. е.); 4) капіталістичний (з XVII ст. і донині); 5) комуністичний (з 1917 р. — у радянській Росії, СРСР та країнах-сателітах).

Вододілом між способами виробництва, за К.Марксом і Ф. Енгельсом, були політичні революції (наприклад англійська та інші буржуазні— між феодалізмом та капіталізмом), а між етапами їх розвитку — соціальні революції, наприклад чартистський рух у 30—50-х роках XIX ст. у Великій Британії. Вони вважали, що в основі кожного нового способу виробництва лежать зміни виробничих відносин (як його *базису*), насамперед форм власності, що тягне за собою відповідні зміни у *надбудові* (сукупності політичних, правових, релігійних та інших відносин і відповідних їм інститутів). Причому взаємодія людей у рамках кожного із способів виробництва підпорядковується об'єктивним законам. Це дало підстави Марксу розглядати розвиток суспільно-економічної формації як природно-історичний процес.

Правда, з часом з'ясувалося, що теза про вирішальну роль у суспільно-економічному розвитку базису не універсальна. У багатьох країнах у різні періоди важливішу роль відіграла надбудова, наприклад, у США у період «великої депресії» — держава.

Але стадійного принципу і самому Марксу виявилось недостатньо для пояснення особливостей розвитку окремих, зокрема азійських, цивілізацій. Тому він доповнив його *принципом полілінійності*, який передбачає наявність різних шляхів розвитку окремих цивілізацій. Відповідно у нього з'являються уявлення про азійський, античний та німецький способи виробництва, які вже паралельно з'єднані на «осі часу».

К. Марксу вдалося першому поєднати економічний розвиток з розвитком соціальних інституцій і таким чином пояснити іманентну еволюцію економічних процесів. При цьому він, на відміну від своїх попередників, розумів економічну еволюцію як особливий процес, зумовлений (індукований) самою економічною системою. Це означає, що формаційний підхід може відігравати важливу евристичну функцію у світлі синергетичної парадигми. Правда, окремі його положення — такі, як теорія класової боротьби, — потребують перегляду. На думку В.Л. Іноземцева¹⁹, конструктивним може бути збагачення формаційного підходу за рахунок інституціоналізму та постіндустріальної парадигми. Такий теоретичний синтез дав підстави говорити не про комуністичне, а про постекономічне суспільство. Останнє, на думку багатьох провідних учених світу, має потіснити капіталістичне суспільство. Поняття постекономічної формації (суспільства) вперше з'явилося у працях Г. Кана та Д. Белла. Однак термін, яким воно позначається, не зовсім вдалий, тому що суспільства неекономічного в принципі бути не може. Логічно, на наш погляд, вживати термін «посткапіталістичне суспільство». В цьому випадку й комуністичне суспільство можна розглядати як один із варіантів такого суспільства.

Про те, що на зміну капіталістичному прийде інше суспільство, писали не тільки К. Маркс та Ф. Енгельс. На це вказував у 1951 р. і Й. Шумпетер: «Капіталізм містить у собі джерела власної загибелі, але в іншому розумінні, ніж це мав на увазі Маркс. Суспільство обов'язково переросте капіталізм, але це станеться тому, що досягнення капіталізму зроблять його зайвим, а не тому, що його внутрішні суперечності призведуть до неможливості його подальшого існування»²⁰.

П. Сорокін стверджує, що відхід від класичного капіталізму почався вже наприкінці XIX ст. У результаті капіталістична економіка стала одним із секторів — поряд з державною та корпоративною економікою. Остання спирається не на «повнокровну» приватну власність, як капіталістична, а на колективну (корпоративну), що репрезентується радою директорів. У зв'язку з цим П. Сорокін наводить цікавий факт: приблизно у двохстах з найбільших корпорацій США жоден з директорів не володіє навіть п'ятьма відсотками їх власності (паketу акцій)²¹. Посткапіталістичне суспільство, за П. Сорокіним, не буде ні капіталістичним, ні комуністичним. Воно являтиме собою якийсь інтегральний тип суспільства, котрий втілюватиме більшість позитивних цінностей і капіталізму, і комунізму, будучи водночас вільним від істотних дефектів кожного з них.

Однак, незважаючи на можливе осучаснення формаційного підходу, базувати на ньому періодизацію промислового розвитку України немає підстав. По-перше, тому, що шляхи української економічної історії ще менше, ніж російської, відповідають формаційній схемі²². По-друге, тому, що вже практично подолана функціональна роздвоєність світової цивілізації (капіталістичний і соціалістичний табори), внаслідок чого формаційний підхід «дрейфує» у бік цивілізаційного. Однак і зовсім відмовлятися від нього не слід.

На основі формаційного підходу легше зрозуміти логіку зміни основних **економічних систем** або моделей регулювання економіки. Це довели Г. Уоліч, В. Зомбарт, Р. Барр та ін. Так, Р. Барр виділив в історії людства п'ять економічних систем: 1) система замкнутого господарства, наприклад феодального помістя; 2) система ремісничого господарства, що склалася, приміром, у Франції у XIV—XV ст.; 3) система капіталістичної економіки, характерна для більшості країн Західної Європи та США, починаючи з XVIII ст.; 4) система колективістської економіки, яку ще називають соціалістичною чи комуністичною системою, або плановою економікою; 5) система корпоративістської економіки, яка зародилася після Першої світової війни, але реальні контури якої вималювалися лише у 60-х роках XX ст.²³.

Втім, у доволі повній класифікації економічних систем Барра не знайшлося місця для ринкової системи. А ототожнювати капіталістичну систему з ринковою немає підстав ні за змістом, ні за часовими рамками²⁴. Ринок — це система регулювання економіки, тимчасом як капіталізм — спосіб виробництва. Останній передбачає поділ товаровиробників на власників капіталу (капіталістів) і власників робочих рук (найманих робітників), а для функціонування ринку це зовсім не обов'язково. Крім того, ринок виник значно раніше від капіталізму. Найпростіші ринки існували вже у Стародавньому Єгипті та Вавилоні. Але стійкий ринковий обмін налагодився лише у VIII—VI ст. до н. е. у Стародавній Греції в результаті першого великого суспільного поділу праці — відокремлення землеробства від скотарства.

З огляду на все це ми пропонуємо систему ремісничого господарства, яка тривалий час поєднувалася з системою *натурального господарства*, визначати як *локально-ринкову* (з VIII ст. до н. е.). А оскільки локальні ринки не могли відразу перерости у національні, то логічно період раннього (мануфактурного) капіталізму пов'язувати з *регіонально-*

ринковою економічною системою (з XVI ст.), а індустріальний капіталізм — з *національно-ринковою* (з кінця XVIII ст.).

З кінця XIX ст. із зростанням економічної могутності монополій, для яких національні ринки були занадто вузькими, зароджується *світова ринкова*, або *монопольно-ринкова*, економічна система. У зв'язку з тим, що в 30-х роках вона призвела до глобальної економічної катастрофи, її витіснила досконаліша *державно-монополістична* економічна система, а ту, в свою чергу, в 60-х роках — *державно-корпоративна*.

Не можна погодитися з Р. Барром і стосовно того, що система *колективістської* економіки виникла в часи утвердження соціалістичного (комуністичного) способу виробництва. Англійські робітники ще у 1824 р. одержали парламентське право вільної асоціації, де всіма справами відали самі робітники, і неодноразово користувалися ним ²⁵. Водночас дослідник має рацію, констатуючи, що система *колективістської* економіки виявилася не такою досконалою, як пророкували класики наукового комунізму. Очевидно, найбільшою її вадою була монополізація однієї форми власності — державної, без конкуренції з приватною та іншими формами. Щоправда, у державно-корпоративній економічній системі колективний і навіть державний сектори за ефективністю мало поступаються приватному.

Майже нічого Р. Барр не говорить і про заміну ринкової та корпоративістської економічних систем якоюсь іншою, про що писали Дж. Гелбрейт, Дж. Сорос та ін. Останній у своїй книзі «Криза глобального капіталізму», зокрема, стверджує, що ринкова система, як і решта витворів людського розуму, від природи недосконала.

Спираючись на цю тезу, М.М. Мойсєєв вважає, що «ми живемо в епоху занепаду не лише рах амерісана (повоєнної ринкової системи. — Авт.), а й тієї ринкової системи, яка запанувала в останні десятиліття XX століття» ²⁶.

Уже сьогодні можна констатувати становлення *віртуальної* економічної системи, яка базується на інформаційних технологіях управління і органічно поєднує ринкові та державні методи регулювання економіки. Так само можна говорити і про *перехідні* системи економіки, характерні для нашої держави та багатьох інших країн. Для них провідною є тенденція до роздержавлення економіки, що цілком природно після багатьох років її тотального одержавлення.

Немає потреби спеціально доводити, що зміна економічних систем кардинально впливає на формування ПТС. Так, ринкова трансформація планової системи в Україні докорінно змінила організацію територіально-виробничих зв'язків у ПТС. Монополія держави у постачальницько-збутовій сфері була замінена ринковою (маркетинговою) системою організації зв'язків.

Усі суспільно-економічні трансформації — як цивілізаційні, так і формаційні — взаємопов'язані. При їх «накладанні» (суперпозиції) можна виявити осьовий час промислового розвитку (за аналогією з осьовим часом К. Ясперса) (рис. 2).

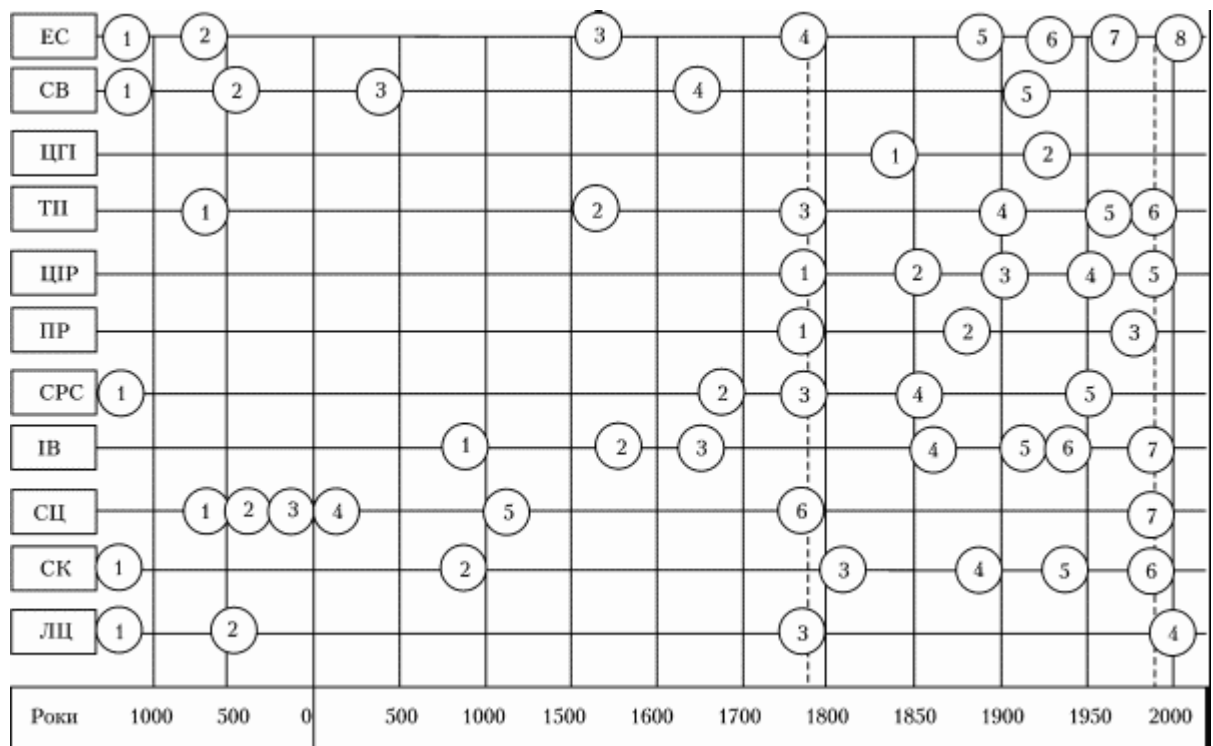

Рис. 2. Суспільно-економічні трансформації та їх суперпозиція на осі часу: **ЛЦ** (локальні цивілізації): 1 — першої серії; 2 — другої серії; 3 — третьої серії; 4 — четвертої серії. **СК** (світові країни): 1 — Стародавня Греція, Стародавній Рим; 2 — Китай та Індія; 3 — Франція та Англія; 4 — Німеччина і США; 5 — США і СРСР; 6 — США та Японія. **СЦ** (світові цивілізації): 1 — неолітична; 2 — східноравовласницька; 3 — антична; 4 — ранньофеодальна; 5 — передіндустріальна; 6 — індустріальна; 7 — постіндустріальна. **ІВ** (історичні віхи для України): 1 — утворення Київської Русі; 2 — Люблінська унія; 3 — приєднання до Росії; 4 — скасування кріпосного права; 5 — Перша світова і громадянська війни; 6 — Друга світова війна; 7 — утворення незалежної Української держави. **СРС** (стадії розвитку суспільства): 1 — традиційне суспільство; 2 — перехідне суспільство; 3 — «злет» (у напрямі індустріального суспільства); 4 — індустріальне суспільство; 5 — суспільство масового споживання. **ПР** (промислові революції): 1 — перша; 2 — друга; 3 — третя. **ЦІР** (цикли індустріального розвитку): 1 — перший; 2 — другий; 3 — третій; 4 — четвертий; 5 — п'ятий. **ТП** (типи підприємств): 1 — ремісничі майстерні; 2 — мануфактура; 3 — фабрика; 4 — комбінат; 5 — конгломерат; 6 — підприємницька мережа. **ЦГІ** (цикли глобальної інтеграції): 1 — перший; 2 — другий. **СВ** (способи виробництва): 1 — первіснообщинний; 2 — рабовласницький; 3 — феодальний; 4 — капіталістичний; 5 — посткапіталістичний. **ЕС** (економічні системи): 1 — натурального господарства; 2 — локально-ринкова; 3 — регіонально-ринкова; 4 — національно-ринкова; 5 — світова ринкова (ринково-монопольна); 6 — державно-монопольна і планова; 7 — державно-корпоративна; 8 — віртуальна.

Штриховими лініями позначено осьовий час промислового розвитку.

Як бачимо, осьовий час промислового розвитку припадає на кінець XVIII ст., коли збіглися процеси зародження локальних цивілізацій третьої серії, перша промислова революція, перший цикл індустріального розвитку та інші суспільно-економічні трансформації. Осьовим часом промислового розвитку новітнього періоду, або «другим індустріальним вододілом» (за М. Кастельсом)²⁷, можна вважати початок 1990-х років. Цікаво, що у цей час не лише сформувалося постіндустріальне суспільство у передових країнах, а й сталися ринкові трансформації постсоціалістичних країн, у тому числі й України.

В. Захарченко

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
І «ОСЬОВИЙ ЧАС» ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

Резюме

Суспільно-економічні трансформації не тільки змінюють індустріальний базис життєдіяльності суспільства, а й впливають на системно-територіальну організацію промисловості. У статті зроблена спроба встановити «осьовий час» промислового розвитку для відліку епох і періодів системно-територіальної організації промисловості.

V. Zacharchenko

THE SOCIAL AND ECONOMIC
TRANSFORMATIONS AND «AXLED TIME»
OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT

Summary

The social and economic transformations change not only industrial basis of vital functions of society, but they influence on system-territorial organization of industry. In this article it has been made an attempt to determine «axled time» of industrial development for counting down epochs and periods of system-territorial organization of industry.

© ЗАХАРЧЕНКО Володимир Іванович. Кандидат географічних наук. Докторант
Інституту географії НАН України (Київ). 2002.

¹ [\[до тексту\]](#) Див.: Т о й н б і А. Дослідження історії: В 3-х т./ Пер. з англ. — К., 1995.

² [\[до тексту\]](#) Я с п е р с К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — М., 1991 — С. 32, 37, 38.

³ [\[до тексту\]](#) Дані щодо промислового розвитку локальних цивілізацій і світових країн наведено за: Яковець Ю. Глобальні тенденції соціокультурної динаміки і перспективи взаємодії цивілізацій у ХХІ ст. // Економіка України. — 2000. — № 3. — С. 11—13.

⁴ [\[до тексту\]](#) Я к о в е ц ь Ю. Там само. — С. 12, 13.

⁵ [\[до тексту\]](#) Б р о д е л ь Ф. Динамика капитализма. — Смоленск, 1993. — С. 90.

⁶ [\[до тексту\]](#) Див.: Экономическая теория (политэкономия) / Под общ. ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. — М., 1999. — С. 44.

⁷ [\[до тексту\]](#) В е б е р М. Избр. произведения / Пер. с нем. — М., 1990. — С. 68, 69.

⁸ [\[до тексту\]](#) Т о ф ф л е р О. Третя хвиля / Пер. з англ. — К., 2000. — 475 с.

⁹ [\[до тексту\]](#) И н о з е м ц е в В.Л. Расколота цивилизация. — М., 1999. — С. 277.

¹⁰ [\[до тексту\]](#) В о б л ы й К.Г. Экономическая география Украины. — К., 1919. — С. 149—151.

- ¹¹ [\[до тексту\]](#) Б е л л Д. Грядущее постиндустриальное общество / Пер. с англ. — М., 1999. — С. 145.
- ¹² [\[до тексту\]](#) Ш у м п е т е р Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. — М., 1982. — 454 с.
- ¹³ [\[до тексту\]](#) Ш у м п е т е р Й. Там само.
- ¹⁴ [\[до тексту\]](#) Е ф р е м о в В.С. Стратегическое планирование в бизнес-системах. — М., 2001. — С. 52, 53.
- ¹⁵ [\[до тексту\]](#) Ч у х н о А. Цивілізаційні засади економічної політики в Україні // Вісн. НАН України. — 2001. — № 3. — С. 26.
- ¹⁶ [\[до тексту\]](#) Р я з а н о в В. Реформы и циклы модернизации российской экономики // Российский экономический журнал. — 1992. — № 10. — С. 70.
- ¹⁷ [\[до тексту\]](#) К а с т е л ь с М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. — М., 2000. — С. 172—174.
- ¹⁸ [\[до тексту\]](#) С и н ц е р о в Л. Длинные волны глобальной интеграции // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 5. — С. 56, 58.
- ¹⁹ [\[до тексту\]](#) И н о з е м ц е в В.Л. Теория постиндустриального общества как методологическая парадигма российского обществоведения // Вопр. философии.— 1997. — № 10. — С. 30.
- ²⁰ [\[до тексту\]](#) Цит. за: Г а л ь ч и н с ь к и й А.С. Становлення суспільства постінформаційної цивілізації. — К., 1993. — С. 35.
- ²¹ [\[до тексту\]](#) С о р о к и н П. Главные тенденции нашего времени / Пер. с англ. — М., 1997. — С. 119—120.
- ²² [\[до тексту\]](#) К о р о п е ц ь к и й І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К., 1995. — С. 20.
- ²³ [\[до тексту\]](#) Б а р р Р. Политическая экономия: В 2-х т./ Пер. с фр. — М., 1995. — Т. 1. — С.170—173.
- ²⁴ [\[до тексту\]](#) Б р о д е л ь Ф. Зазнач. праця. — С. 121.
- ²⁵ [\[до тексту\]](#) Див.: Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Пер. с нем.— СПб, 1860. — С. 192.
- ²⁶ [\[до тексту\]](#) М о и с е е в Н.Н. Агония России. — М., 1996. — С. 40.
- ²⁷ [\[до тексту\]](#) Кастельс М. Зазнач. праця. — С. 158.